

18. *Посохова Л. Ю.* «Что браху, что оставляху?»: викладання історії в православних колегіумах України в XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // *Харків. історіограф. зб.* – Х., 2008. – Вип. 9. – С. 203–216.

19. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 18, оп. 1, спр. 220.

20. Російський державний історичний архів. – Ф. 796, оп. 19, спр. 416.

21. *Смирнов С. К.* История Московской славяно-греко-латинской академии / С. К. Смирнов. – М., 1855.

22. *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // *Москвитянин.* – 1852. – № 18. – С. 27–48.

23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 1709, оп. 2, спр. 322.

24. ЦДІАУК. – Ф. 1973, оп. 1, спр. 1059.

25. *A History of the University in Europe.* Vol. 1–3. / Ed. by W. Rugg. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1992–2004.

Надійшла до редколегії 30.09.09.

УДК 94 (477)»16–17»+ 94 (4–191.2)»16–17»

І. О. Тарнопольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**НАЦІОНАЛЬНІ МОВИ ЯК ЗАСІБ ПРОПАГАНДИ
В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІЕТНІЧНИХ МОНАРХІЯХ
XVI–XVII ст.: ОРДЕН ЄЗУЇТІВ ТА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА**

Проблема національних мов у поліетнічних монархіях XVI–XVI ст. (монархії Дунайських Габсбургів, Речі Посполитої та Московського царства) розглядається як засіб втілення ідеологічних потреб клерикальних діячів щодо збереження єдності держави та домінанти у неї власної конфесії.

Ключові слова: національна мова, Контрреформація, Орден єзуїтів, Києво-Печерська лавра.

Проблема национальных языков в полиэтнических монархиях XVI – XVII вв. (монархии Дунайских Габсбургов, Речи Посполитой и Московского царства) рассматривается как способ внедрения идеологических потребностей клерикальных деятелей для сохранения целостности государства и доминанты в нем собственной конфессии.

Ключевые слова: национальный язык, Контрреформация, Орден иезуитов, Киево-Печерская лавра.

The problem of national languages in polyethnic monarchies of the XVI – XVII centuries (Habsburg monarchy, Polish-Lithuanian Commonwealth, and Moscow Tsardom) is researched as the method to realize ideological needs of clerical workers to preserve government integrity and domination of own confession.

Key words: national language, Counterreformation, the Order of Jesuits, Kiev-Pecherskaya Lavra.

Європа періоду глобалізації – це велике зміщення націй і народів та розмивання кордонів. Тому найбільш важливим і цікавим сучасним політичним та культурним питанням стає питання мовне, тобто роль та місце національних мов у поліетнічному та полілінгвальному просторі та їх зв'язок з національною ідентичністю.

Саме тому дуже актуальним стає вивчення досвіду тих періодів історії, коли європейські держави також змінювали свої кордони, коли порушувались та утворювались імперії, що поєднували у собі різні етнічні групи. Такими були XVI – XVII ст. – період Контрреформації. Процес Контрреформації представляв собою не лише боротьбу католицизму з протестантизмом, а весь комплекс боротьби між конфесіями, пов'язаний з втратою католицизмом всесвітньої домінанти, та появи в Європі явища, до якого з деякою умовністю можна використати термін «конкурентна боротьба між церквами». Якщо розглядати Контрреформацію за таким контекстом, то її невід'ємною частиною стає також діяльність православних закладів, особливо в українських землях, що були справжнім перехрестям тогочасної Європи. З цієї точки зору найбільший інтерес викликають Орден єзуїтів, що був головним провідником та захисником позицій католицизму, та Києво-Печерська лавра, яка, навпаки, взяла на себе місію захисту православ'я проти католицизму, а особливо – протидії саме Ордену. Однак у постійній боротьбі Києво-Печерській монастир мав дуже міцні контакти з Ордену і частково запозичив орденські методи пропаганди своїх релігійних ідей, серед яких були освіта, література, драматургія і т. п. Саме з метою пропаганди ідей та встановлення домінанти своєї конфесії як Орден (на території всієї Європи), так і Києво-Печерська лавра (на українських землях) мали справу з мовним питанням.

Метою цієї роботи є вивчення мовної політики клерикальних діячів у поліетнічних та полілінгвальних державах, а саме – розглядається мовна політика Ордену єзуїтів у монархії Дунайських Габсбургів, Речі Посполитій Польській та Києво-Печерській лаврі в Московському царстві, до якого приєдналися українські землі.

У кожній з країн ці культурно-пропагандистські центри (Орден єзуїтів та Києво-Печерська лавра), прагнучи до зміцнення позицій тої чи іншої конфесії, знаходять дорогу до компромісу між підданими і державною владою, засіб збереження цілісності поліетнічної монархії, найбільш відповідний місцевим умовам, щоб утворити найкращі можливості для впровадження на території єдиної панівної конфесії.

Прагнучи зупинити наступ Реформації в Габсбурзькій монархії, єзуїти стають союзниками католицького дому Габсбургів. Габсбурзька монархія XVI–XVII ст. **становила величезний і різнорідний конгломерат**, що складався з народів, які дотримувались різних звичаїв, законів, користувалися різними мовами. Єдиною силою, що об'єднувала їх, був саме монархічний дім Габсбургів. Іншою ланкою об'єднання повинна була стати єдина релігія – католицизм. Прокатолицька політика світської влади була, безумовно, зручна та вигідна Ордену єзуїтів, який стверджував, що «Господь довірив Габсбургам божествену місію підтримати Істинну Церкву проти її ворогів» [7, с. 37]. Орден стає ярим прибічником абсолютної влади дому Габсбургів, пропагуючи лояльність до католицизму і династії та, частково, зростаючись з керівницьким апаратом. У Габсбурзькій монархії XVI–XVII ст. Товариство Ісуса, бажаючи збереження цієї поліетнічної **держави і насадження в ній єдиної панівної конфесії** руками австрійських Габсбургів, обирає шлях підтримки національних культур різних народів, які входили до складу імперії, при одночасному об'єднанні їх загальним правлячим домом. Єзуїти розгортають широку пропагандистську компанію по утворенню і закріпленню в масовій свідомості образу імперії, яка включає до себе різні народи, чий національний розквіт, велич і слава нерозривно пов'язані з процвітанням як католицької церкви, так і католицького дому Габсбургів.

Відповідно до цієї політики, єзуїти Габсбурзької монархії активно використовували національні мови у своїй роботі. Єзуїти намагалися ліквідувати розділення культурного життя імперії на германо- і латиномовну «культуру влади» і багатомовну «культуру підданих», сприяючи розвитку національної високої культури.

Національні мови використовувалися і вивчалися в єзуїтських навчальних закладах нарівні з латиною і німецькою: так відкриття університету в Граці супроводжувалося проповідями на вісімнадцяти різних мовах. Багатомовність була присутня і в Клементіумі, Коложварі та інших навчальних закладах.

Єзуїти активно займалися лінгвістичною роботою: так, у 1703 р. в Тирнау ними був опублікований «*Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari*», що став граматикую словенської мови [9, с. 144]. Перша хорватська граматика була видана в Римі 1604 р. єзуїтом Бартолом Кашицем (1575–1650). На відміну від хорватських протестантів, які використали у своїх роботах діалект Істрії, Центральної Далмації і Далматинських островів, Кашиц та його послідовники писали на діалекті більшості жителів Хорватії і Сербії, що робило їхні твори зрозумілими не тільки для хорватів-католиків, але і для боснійців-мусульман і сербів-православних [6, с. 433]. У Чехії єзуїт Богуслав Бальбін пише «*Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praescripue bohémica*» на захист чеської мови.

Єзуїтами видавалася величезна кількість релігійної літератури на різних мовах імперії. Так, на появу кальвіністського перекладу Біблії на угорську мову єзуїти негайно відреагували своїм угорським виданням, хоч, звичайно, національні видання Біблії вимагали спеціального схвалення Ватиканом. «*Rituali Strigoniense*» єпископа Петера Пазмані були видані латиною, німецькою, угорською і словацькою 1625 р. [8, с. 65]. Єпископ Любляни Томас Хрен розробив цілу програму публікацій на словенській, у Чехії єзуїт Матіаш Вацлав Штейєр (1630–1692) видав на чеській «*Kancionat ceski*», «*Postili katolicki*», «*Nabojensky spisu Svatoclavsky dedictvi*» і переклав на чеську маріанський твір Богуслава Бальбіна «*Prepodivne matka Svatohorski Maria v zazracich a milostech*» (1666 р.). Інший член Ордену Микола Сарторіус (1582–1653) опублікував хорватською «*Molitvene knjice*» (Пожонь, 1640 р.), «*Sveti Evangeliumi*» (Грац, 1651 р.). Єзуїт Юрай Хабделік (1609–1678), ректор єзуїтського колегіуму в Загребі, хорватською написав дві книги, присвячені моральним проблемам: «*Zrcalo marijansko*» (Грац, 1662 р.), «*Prvi osa nashego Adama greh*» (Грац, 1674 р.). Публікувалися також переклади робіт членів Ордену з інших країн. У Празі в 1676 р., 1679 р., 1701 р. видавалася робота італійського єзуїта Джованні Манніго «*La Prigione eterno dell'inferno*» – «*Vecny pekelný jalar*», перекладена на чеську Матіашем Штейєром. Також Матіаш Штейєр підготував видання знаменитої Біблії Св. Венцесласа [5, с. 164]. Єзуїти культивують церковні гімни на національних мовах і на мотиви популярних народних мелодій. Так, єзуїт Микола Сарторіус (1582–1653) гімн «*Zdrava zvezda morská*» пише на мотив «*Hranila devotka tri sive sokole*» – «Були у дівчини три сивих соколи», а маріанський

гімн – на мотив «*Sejala sem bazulek, sejala sem, draga ejuba, bazulek*» – «Сіяла базилик, сіяла» [10, с. 236].

Однак в умовах іншої поліетнічної держави той самий Орден єзуїтів вдається до цілком іншої мовної політики. Річ Посполита, що об'єднувала Королівство Польське і Велике князівство Литовське, становила неймовірне змішання народів: поляків, литовців, українців, білорусів, німців, вірмен, євреїв, шведів, татар і багато інших. У побутовій практиці використовувалися латинська, польська (4 регіональних діалекти, а також кашубський і гуральський), білоруська, українська, литовська, пруська, *platdeutsch* (у північних містах), татарська, вірменська та інші мови. Саме це сплетіння культур і релігій робило Річ Посполиту особливо важливою для католицької церкви, вона повинна була стати базою для атаки на протестантизм та православ'я.

Незважаючи на те, що всі польські королі були вірними синами Риму, католицькі прелати мали величезний вплив у державі, слабкість урядового апарату і «золоті шляхетські вільності» давали не-католикам величезні можливості для опору католицькій конверсії. Застосувати звичні схеми і зв'язати всю різноманітність жителів Речі Посполитої сильною монархічною владою, спроможною насадити в межах країни єдину панівну конфесію, було практично неможливо. Це змусило Орден шукати інший засіб об'єднання країни і закріплення в ній єдиної релігії. Шлях до такої єдності відкривала ідея злиття всіх народів в єдину католицьку націю, ідея колонізації і католицизації всього населення Речі Посполитої. Єзуїти, що стали в Габсбурзькій монархії прихильниками абсолютної влади монарха та підтримували різноманіття національних культур, у Польщі виступають як прибічники олігархії **магнатів та одночасно – єдиної, монокультурної та монолінгвальної нації**.

Як мова високої культури культивується латинь, яка для Польщі була живою мовою, мовою комунікації, і літературна польська – дві мови, що активно використовувалися «**пацио *polonica***», **тобто польською шляхтою**. Підтримувалося також таке явище, як «макаронізм» (польська мова «насичена» латиною). Все інше різноманіття мов королівства залишається практично без уваги, зводиться до рівня мов нижчих станів (деякі винятки робилися тільки для литовської). Єзуїт Гжегож Кнапіуш (1564–1639) створив «*Thesaurus Polono-Latino-Graecus*» (1621 р.) і «*Thesaurus Latino-Polonicus*» (1626 р.), і **словник польської фразеології «*Adagia Polonica*»** [4, с. 101–102]. Єзуїт Бенедикт Герберст вів дослідження синтаксичної структури поль-

ської мови (1561 р.). Релігійна література продовжує публікуватися латинською мовою і з'являються перші польські видання: переклад Біблії Якуба Вуйека, що став польською Вульгатою, а також «*Psalterz Dawidyw teraz znowu z lacinskiego y z greckiego y z zydowskiego.. przelozony*». З'являється молитовник польською мовою «*Arfa Duchowna*».

Широке розповсюдження в королівстві польської і закордонної реформаторської літератури викликало стрімкий злет єзуїтської латино- та польськомовної полемічної думки. Обсяг даної роботи не дозволяє назвати навіть малу частину полемічних творів, що вийшли з-під пера солдат Ордену. Якуб Вуйек (1541–1597) створює «*Judicium albo rozsadek niektorych katholikow o confessiey Sandomierskiey w ktorym sie falsze y bledy tey to Confessiey poprostu pokazuią, a prawda iednego Powszechnego Kosciola Rzymskiego sama sie broni*», що став першим підручником порівняльної теології польською мовою. Багато полемічних праць єзуїтів були звернені до православних і вірменських монофізитів з закликком до злиття з католицькою церквою (Матеуш Бембус «*Wzywanie do jednosci katolickiej narodu ruskiego religii greckiej*», Краків, 1629 р., Львів, 1630 р., «*Ormianskie nabozenstwo i wzywanie ludu narodu tego zacnego do jednosci w wierze i milosci Kosciola Swietego rzymskokatolickiego*»; Петро Скапра «*O jedności Kościoła*» та «*Sinod brzeski i jego obrona*».

Крім науково-теологічних трактатів, єзуїти відповідали на появу реформаторських творів сатиричними памфлетами, такими, як «*Tajemna rada albo exorbitantiae niektyre Samuela Dambrowskiego*» (Вільно, 1624 р.), анонімний памфлет на «*Postilla*» Самуеля Домбровського [11, с. 34–35].

Як і в Габсбурзькій монархії, отці-єзуїти Речі Посполитої намагалися діяти не тільки на людей освічених, спроможних сприйняти їх культурний вплив, але і на представників нижчих слоїв. Вони використовували в богослужіннях народні мелодії, наприклад, у церкві можна було почути навіть мелодію «*Siedzi zajac pod miedza*» – «Сидить заєць під межею».

Нарешті переходячи до діяльності ченців Києво-Печерської лаври відразу треба зауважити, що їхня позиція щодо мовного питання дуже змінювалася згідно з політичною позицією українських земель. Мовна ситуація в українських землях також носила змішаний характер. Тут функціонували церковнослов'янська, «проста» або «руська мова» (предтеча української), латинь і польська мова. Як

шляхта, так і духовництво були полілінгвальні. Під час належності до Речі Посполитої, на відміну від так званих «простеців» (до яких належав, наприклад, Іван Вишенський), що виступали прибічниками грецької і церковнослов'янської мов, які вони прагнули зберегти від впливу «простої мови», ідеологи Лаври розвивали у себе латинь та польську мови – саме як мови європейської вченості і діловодства, цілком необхідні у суспільному житті. Сільвестр Косов казав, що латинь необхідна для того, щоб нашу Русь не називали «дурною Русію», щоб кожний православний міг прийти на сейм, до суду, адвоката і не «дивиться тільки то на того, то на сього, вилупивши очі, як ворона». Одночасно Лавра підтримувала і розвивала «просту мову», вводячи її як рівноправну церковнослов'янській – книжну мову [3, с. 19–23]. Тобто, під час польської влади, мови держави (латинська та польська) розглядалися як своєрідна зброя світської боротьби за православ'я, а «проста» – як мова етнічної самоідентифікації. У Києво-Печерській лаврі, де з часів Єлісея Плетенецького зібрався гурток талановитих авторів, створюється комплекс полемічних творів [2, с. 255–257]. Перу Захарія Копистенського (? – 1627), архімандрита Лаври, належали антиуніатські **«Книга о правдивой едности православных христиан церкви восточной, там же и против апостатов и о их лживой униии»** (1623 р.), **«Палинодия, или книга обороны кафолической святой апостолской восточной церкви и святых патриархов»** (1620–1622) [1, с. 333–370].

Теологи Лаври вели активну полеміку з єзуїтами. 1663 р. Іоанікій Галатовський, архімандрит Єлецького монастиря і ректор Києво-Могилянського колегіуму, у присутності короля Яна Казимира брали участь у полеміці з єзуїтами Пражмовським і Пекарським на тему панування Папи Римського. Хід цієї полеміки був викладений у роботі **«Rozmowa bialocerkiewska»** (1676 р.). Його ж перу належить антиєзуїтський трактат **«Fundamenta»** (1683 р.). У відповідь на книгу єзуїта Павла Бойми **«Stara wiara»** (1668 р.), про сходження святого духу не тільки від Бога-Отця, як стверджували православні, але і від Сина, створюють свої роботи Лазар Баранович **«Nowa miara starej wiary»** (1676 р.), Інокентій Гізель **«Об истинной вере»**, І. Галатовський **«Stary kosciyl»**.

Однак після 1654 р. діячі Києво-Печерської лаври, прибічники державно-політичного об'єднання з Росією, як із сильною православною державою, спроможною захистити Україну від католицької та мусульманської загрози, стають пропагандистами ідеї політичного

об'єднання двох народів під владою династії Романових при збереженні автономії України, тобто пропагандистами системи держави в державі. Це відразу відображається у відношенні Лаври до мовного питання. Практично зникають твори польською мовою. Як мова загальноєвропейського спілкування залишається лише латинська. Наголос переноситься на церковнослов'янську і «руську мову».

Наприклад, твори в жанрі проповіді починають більше видавати «руською» мовою: «Наука, албо способ зложеня казаня» та «Ключ разумения» Іоанікія Галатовського (1659 р.), а також його «Labeledz» (1679 р.), яка згодом була перекладена на російську мову спеціально для Петра I, «Меч духовный» (1666 р.) і «Трубы словес проповедных» (1674 р.) Лазаря Барановича, «Огородок Марии богородицы» (1676 р.) і «Венец Христов» (1668 р.) Антонія Радзівіловського, «Мирь с Богомъ человеку» Інокентія Гізеля і т. п.

Таким чином, порівнявши проблему мовного питання в трьох європейських поліетнічних монархіях періоду Контрреформації, можна зауважити, що та ж сама установа (Орден єзуїтів) або їхні методичні послідовники (Києво-Печерська лавра) вирішують мовне питання в різних державах цілком по-різному, згідно з місцевими умовами, та навіть ставлення до цього питання змінювалось зі зміною політичної ситуації. Тобто, для єзуїтів та ченців лаври мовне питання ніколи не було чимось «священним», не розглядалося як самоціль, а служило лише засобом для досягнення певної мети – створення стабільної держави для закріплення і збереження в ній однієї конфесії. З точки зору цих клерикальних діячів розвивати одну мову чи кілька, створювати моно- чи полілінгвальний простір цілком залежало від того, який з обраних варіантів краще підтримував цілісність того чи іншого державного утворення.

Бібліографічні посилання

1. Нічик В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – поч. XVII ст.) / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій. – К., 1991.
2. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / І. І. Огієнко. – К., 1994.
3. Софронова Л. А. Старинный украинский театр / Л. А. Софронова. – М., 1996.
4. An Outline History of Polish Culture. – Warsaw, 1983.
5. Dejiny staršej slovenskej literatúry. – Bratislava, 1958.
6. Dvornik Francis. The Slavs in European History and Civilisation / F. Dvornik. – New Brunswick – New Jersey, 1962.

7. Ingrao Charles. The Habsburg Monarchy 1618–1815. / Ch. Ingrao. – Cambridge University Press, 1994.

8. *One Thousand Years. A Concise History of Hungary* / Eds. Hanák Péter – Corvina, 1988.

9. Pauliny Eugen. *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. / E. Pauliny – Bratislava, 1983.

10. *Povijest hrvatske književnosti*. – Kn. 3. – Zagreb: Liber, Mladost, 1974.

11. *Tazbir Janusz. Reformacja w Polsce. Szkice o ludyach i doktrynie*. / J. Tazbir. – Warszawa, 1993.

Надійшла до редколегії 11.09.09.

УДК 378 (477)

О. О. Драч

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

**ВИЩА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЖІНОЦТВА
НАДНІПРЯНЩИНИ В УМОВАХ МОДЕРНОГО ЧАСУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Розглядаються ментальні трансформації жіноцтва Надніпрянщини в умовах модерного часу, що виявляється в активному прагненні до наукового знання та вищої школи. У центрі уваги морально-психологічні аспекти реалізації дівочого інтелектуального потенціалу.

Ключові слова: ментальність, жіноча освіта Надніпрянщини, інтелектуальний потенціал, модерний час.

Рассматриваются ментальные трансформации женщин Надднепрянщины в условиях современного времени, которое проявляется в активном стремлении к научному знанию и высшей школе. В центре внимания морально-психологические аспекты реализации девичьего интеллектуального потенциала.

Ключевые слова: ментальность, женское образование Надднепрянщины, интеллектуальный потенциал, современное время.

The article traces the high education as a method of selfrealization for women intellectual potention of the Naddnipyanshchyna in the modern times.

Key words: high education, Naddnipyanshchyna, selfrealization, intellectual potention.